

i do sada dalo zanimljivih rezultata i objašnjenja, osobito s obzirom na velike epidemije, njihovo širenje i intenzitet.

Pojam historijske geografije kod nas se uglavnom svodi na opisivanje historijskih granica, rjeđe ostalih čovjekovih intervencija unutar prostora u kojem živi. To se donekle poklapa s drugim neistraženim područjem — ekonomskom geografijom. Međutim, klimatske prilike i njihove promjene nisu privukle pažnju naših znanstvenika, pa o njihovom utjecaju u prošlosti ne znamo ništa. A da je njihova uloga bila itekako velika, svjedoči značenje koje im Lopez daje. Njemu se, dakako, može prigovoriti da je utjecaj prirodnih elemenata na čovjeka i njegovu djelatnost preuveličao, ali se time ne poriče da su oni jedan od presudnih faktora te djelatnosti. Čovjek je oduvijek ovisio o biljnom i životinjskom svijetu, o tokovima rijeka i rasprostranjenosti šuma. Istina je da ih je oduvijek nastojao podvrći svojoj vlasti, ali je istina i to da je svoj život morao prilagođavati zatečenim uvjetima.

Poseban problem predstavlja istraživanje naše kulturne baštine i njezino ukla-panje u cjelovitost naše prošlosti. Iako na tom polju rade stručnjaci različitih disciplina, suradnja među njima je minimalna, pa još ne možemo odgovoriti na pitanje: što je zapravo naša srednjovjekovna kultura? Je li ona preuzeta sa Zapada ili je nešto samosvojno? Na koji se način umjetnička djela uklapaju u svakodnevni život? Lopez promatra duhovne tvorevine srednjovjekovne civilizacije na neki način kao krunu svega stvorenog, ali ih pri tom ne odvađa od ostalih pojava. One su početak i kraj. Tumačiti ih treba iz svakodnevne djelatnosti, ali i njihovom pomoći objasniti te iste djelatnosti. Zato treba umjetnička djela, bez obzira da li likovna ili književna, vrednovati ne samo s estetskog, nego i s historijskog stajališta. Tek tada ćemo ih moći uklopiti u sliku srednjeg vijeka, sliku koja će time dobiti i treću dimenziju.

Time, dakako, nisu iscrpljene sve teme koje nam Lopez, a i suvremene historiografije u cjelini, nude. Tu su pitanja razvojne dinamike, pretapanja struktura i njihove promjene, koncepcija pisanja sinteza i pogled na prošlost u cjelosti.

Lopezova je knjiga nepresušan izvor ideja svakom povjesničaru srednjovjekovne povijesti, ili bi to barem trebala biti. Poticaj koji bi trebala dati našoj historiografiji morao bi se prenijeti i na ostale znanosti koje se bave proučavanjem prošlosti. Osim toga, ona nameće potrebu suradnje svih tih znanosti, dakle interdisciplinarno proučavanje povijesti, ali i komparativni pristup, odnosno proučavanje i prihvaćanje ili korigiranje rezultata ostalih historiografija. Lopezovo »Rođenje Evrope« nije jedino djelo koje daje takve poticaje, čak niti jedino među onima koja su u nas prevedena. Ali i ono je dovoljno da oslika stanje historiografije na Zapadu i ukaže na razlike između suvremene i tradicionalne povijesne znanosti, kao i na probleme kojima bismo se trebali više pozabaviti.

Neven Budak

SIR STEVEN RUNCIMAN, THE BYZANTINE THEOCRACY. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS. Cambridge 1977, str. 197.

Da bi se legalizirali pred svojim podanicima, suparnicima ili neprijateljima, vladari su često svoju vlast temeljili na religioznoj osnovi, na vjerovanju da je njihovo kraljevstvo ili carstvo vjeran odraz kraljevstva nebeskog. Zato se vladar predstavljao kao emanacija Boga ili njegov predstavnik na zemlji, čovjek kojem je Bog naredio da se brine za njegove ljude.

Ali, Bizantsko je Carstvo imalo još kompliciraniju koncepciju — ono je bilo rimsko, univerzalno carstvo. Idealno, ono je obuhvaćalo sve ljude na zemlji koji su morali biti članovi jedine prave, kršćanske, odnosno, kasnije pravoslavne crkve. Kako Bog vlada na nebu, tako i car vlada na zemlji i provodi njegove naredbe.

Takvim stavovima, koji su ovdje vrlo slobodno prepričani, počinje svoju knjigu »Bizantska teokracija« Steven Runciman, istaknuti britanski bizantolog, autor većeg broja knjiga i rasprava o bugarskoj i bizantskoj povijesti. Napisao je, između ostalog, »Povijest Prvoga bugarskog carstva«, »Bizantsku civilizaciju«, »Povijest križarskih ratova« (u 3 knjige), bavio se poviješću hereza.¹ Knjiga »Bizantska teokracija« nastala je iz serije predavanja što ih je održao o temi »Crkva i država u Bizantu« na Weil Institute u Cincinnatiju, SAD. Knjiga je nakon toga pripremljena za tisak s malim dopunama i izmjenama i obvezatnim bilješkama.

Teorija po kojoj je rimskom caru dana vlast od Boga na zemlji vrlo je jasna i jednostavna. Ali, s prihvaćanjem kršćanstva pojavili su se prvi pape i patrijarši, što u mnogome komplicira stvar: sada crkveni dostojanstvenici pretendiraju da tumače božju volju i sami organiziraju svoje crkve. Ovi teoretski problemi bili su osnova na kojoj se vodila potpuno praktična borba oko premoći nad crkvom između cara i patrijarha, a zapravo je to bio i glavni problem u odnosima crkve i države.

Prvo poglavlje (od šest koliko ih ima u knjizi) nosi naslov »Kršćansko carstvo: božja slika na zemlji«, u kojem su opisani Konstantinovo primanje kršćanstva i problemi koji se u vezi s time javljaju. Runciman razvija svoju osnovnu, već navedenu misao: kako car ili carevi i crkveni dostojanstvenici raspodjeljuju između sebe vlast na zemlji.

O Konstantinovu razdoblju autor je napisao i jedan od boljih dijelova knjige. Vješto pitanje, što je Konstantina natjeralo da najprije prekine progone kršćana, a da zatim i sam primi kršćanstvo, Runciman uvjerljivo rješava smatrajući da je primanje kršćanstva rezultat političkog oportunitizma koliko i osobnog Konstantinova vezivanja uz kršćanstvo. U trenutku kada je priznao kršćanstvo kao legalnu religiju, Konstantin se upleo u bezbrojne svade između Rima, Aleksandrije, Antiohije i Carigrada o pravu prvenstva u kršćanskom svijetu, između arijanaca i ortodoksnih kršćana, između kršćanskih filozofa i teologa koji su poluprimitivnom ranom kršćanstvu pokušali dati jednu novu, spekulativnu, filozofsko-etičku vrednotu.

Carev biograf Euzebije iz Cezareje razradio je viziju teokratske vladavine. Car je sada božja imitacija, on nije Bog među ljudima već božji potkralj. On nije nepoznatljiviji logos, već u specijalnom odnosu prema logosu.

Konstantin je u praktičnoj primjeni ovih načela smatrao da crkvena pitanja može rješavati samo crkveni koncil. Ali, on, car, saziva koncil, i, budući da je u specijalnim odnosima s Bogom, on taj koncil vodi i njime dominira. Takve su bile teoretske postavke i njihova praktična provedba na početku postojanja jedanaestostoljetne bizantske države.

Iako su u ovom poglavlju mnogi složeni problemi suvereno izloženi, čini se da Runciman suviše inzistira na tome da je koncepcija Konstantinove teokratske vladavine produkt Euzebijeva razmišljanja i spekulacije, a manje rezultat konkretnih društvenih uvjeta. Naime, kada je Dioklecijanova vizija cara i carstva došla

¹ O Runcimanovom djelu »The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy.« Cambridge 1974, s obzirom na njegov prikaz bosanske hereze, napisao je kritički osvrt Jaroslav Šidak u raspravi: Pitanje »crkve bosanske« u novijoj literaturi, Godišnjak Istorijškog društva BiH V, 1953, 139—160, i Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu, Zagreb 1975.

u situaciju da dijeli vlast s kršćanskom crkvom, moralo je doći do kompromisa i podjele vlasti, koliko god takva podjela izgledala u tom trenutku za crkvu nepovoljna.

U drugom poglavlju pod naslovom »Božji potkralj: potpunost carske moći«, opisano je razdoblje od Konstantinove do Justinijanove smrti. U njemu nas Runciman do u detalje izvještava o sitnim političkim potezima cara i crkve u njihovoj borbi za vlast. Najvažniji su mu pri tome bili osnovni motivi pojedinih careva ili patrijarha.

Bilo je to doba u kojem je carska vlast gospodarila crkvom kao nikad prije ni poslije. Na kraju ovog perioda car Justinijan mogao je izjaviti: »Božjom voljom upravljamo carstvom koje nam je predala Njihova Božja Visost« ili »Sam Bog, i car koji ga slijedi, mogu pravedno upravljati svijetom«. U Justinijanovoj koncepciji odbačena je i sama pomisao da bi se vlast mogla dijeliti sa crkvenim velikodostojnicima.

Cetiri stoljeća bizantske povijesti, od 4. do 7. st., s pravom nose u mnogim periodizacijama naziv »doba kristoloških raspr«. Od Nikejskog sabora 325. pa sve do arapskih osvajanja u prvoj polovici 7. st. carstvo su potresale vatrene diskusije o istinskoj biti Kristove ličnosti, Arijanstvo, monofizitizam, nestorijanstvo izravno su ugrožavali carevu centralnu vlast, ali su mnogo više utjecali na nekoherentnost crkve.

Carevi su pokušavali kompromisima izmiriti zavađene strane, ali monoteletske i monoenergetske formule u sedmom stoljeću nisu postigle ništa drugo osim općeg nepriznavanja, te su samo još više zavađile zaraćene strane.

Ova problematika već duboko zadire u treće poglavlje Runcimanove knjige s naslovom »Borba oko ikona: izazov narodnom vjerovanju«, koje počinje smrću cara Justinijana i završava smrću cara Lava IV 780. Naslov poglavlja, čini se, nije sretno odabran, jer od Justinijanove smrti 565. pa do vladavine Lava III (717—741) nema nikakvih prepirki ili borbi oko ikona, a to je razdoblje od punih 160 godina. Poglavlje završava g. 780. upravo u sredini ikonoboračkog pokreta kada, doduše, dolazi do restauracije ikona pod carem Konstantinom VI i regentkinjom Irenom, ali za to doba i sam Runciman kaže »da je Irenin uspjeh bio samo privremen, usprkos vještini i taktičnosti s kojom je nastupila. Ikonoklastičko pitanje mučit će Carstvo još čitavih pola stoljeća.«

Time i Runcimanova periodizacija, zasnovana na etapama u odnosima cara i patrijarha, ili barem naslov poglavlja kojim je obilježio tu periodizaciju, mora biti dovedena u pitanje.

Metoda autorova izlaganja ostala je vrlo slična onoj iz prethodnog poglavlja. Pred nama defiliraju likovi careva i patrijarha, glavni su faktori u povijesnim zbivanjima njihovi osobni motivi za sukob ili suradnju. Širi uvid u društvene probleme Runciman daje tek ponegdje, gdje je to u najužoj vezi sa djelovanjem istaknutih ličnosti.

Ni autorovo viđenje pojedinih problema bizantske povijesti nije poneki put u skladu s rezultatima novijih istraživanja. Na primjer, Runciman tvrdi da je »Lav III bio vladar izvanrednih sposobnosti, energije i intelekta, on je odlučio da iskoristi svoju pobjedu (717. nad Arapima; I. G.) da reformira i reorganizira Carstvo kojim je vladao. On je kompletirao tematski sustav po kojem će Carstvo biti upravljano. On je revidirao zakonik, 'Eklogu', i izdao poboljšani Pomorski i Zemljoradnički zakon. Ali, njegova glavna želja bila je da provede crkvene i teološke reforme.«

Mišljenje o tobožnjoj reformatorskoj djelatnosti careva ikonoklasta Lava III i Konstantina V bilo je u starijoj historiografiji općenito prihvaćeno, pa je čak i I.

izdanje »The Cambridge Medieval History« o Bizantu iz 1923. počinjalo s godinom 717, dakle, stupanjem Lava III na prijesto.

Međutim, istraživanjima koja datiraju s početka ovog stoljeća do otprilike 1950. dokazano je nedvojbeno da Pomorski i Zemljoradnički zakon nikako ne možemo pripisati Lavu III, a da je tematski sustav za vrijeme Lava III pretrpio samo neke manje izmjene — pojedine su teme razdijeljene na manje cjeline, a takve su poteze, uostalom, činili i mnogi drugi carevi. Naime, stariji su istraživači ustanovili da je u periodu od Justinijanove smrti do vladanja Lava III Bizantsko carstvo prošlo kroz velike organizacijske promjene. Kako nisu imali dovoljno podataka na temelju kojih bi mogli pouzdano zaključivati, bilo je najlogičnije staviti velike društvene promjene u vrijeme kada se događaju i crkvene borbe, te su tako Isaurijci (prvenstveno Lav III) proglašeni izuzetno sposobnima, slobodoumnima, prosvijećenima — bili su neprijatelji praznovjerja, ikona i zagovarali spiritualni pristup religiji. Na taj su način Isaurijci uživali poseban ugled u historiografiji, jer su se borili protiv postojeće crkvene dogme.

Nasuprot ovom mišljenju danas se smatra da o slobodoumnosti, prosvijećenosti Lava III i Konstantina V nema ni govora — oni su isto toliko fanatično napadali kult ikona, kao što su ga njihovi protivnici branili. Činovi koje možemo pripisati Lavu III jesu početak borbe protiv ikona 726. i izdavanje Ekloge, dakle, kodifikacija zakona — što su radili i mnogi drugi bizantski carevi. Prema tome, Runcimanova tvrdnja o reformatorskoj djelatnosti Lava III danas više nema čvrste osnove.

Odnos crkve i države, odnosno, razgraničenje vlasti između cara i patrijarha u razdoblju koje opisuje treće poglavlje Runcimanove knjige doživljava značajne promjene.

Nakon neograničene vladavine nad crkvom za vrijeme Justinijana javljaju se već prvi glasovi iz crkvenih krugova koji poriču caru pravo da se miješa u crkvene poslove, te se zalažu za jasno razgraničenje duhovne vlasti od svjetovne. Možda su upravo car Heraklije i njegov suvremenik na patrijaršijskom stolcu Sergije prvi vjesnici novog doba.

Sedmo je stoljeće bilo doba u kojem su se takvi nazori počeli ostvarivati, ali se već u osmom stoljeću, pogotovo u doba ikonoklastičke krize osjeća da carevi pokušavaju opet potčiniti crkvu svojoj vlasti. To im i uspijeva, ali samo privremeno. Konstantin V radi što hoće — smjenjuje i postavlja patrijarha, saziva sabor (kao jedini car u bizantskoj povijesti!), svoje mišljenje nameće saboru koji to mora prihvatiti kao službene sabsorske odluke. Karakteristično je da njegovi protivnici, zaštitnici kulta ikona, osobito inzistiraju na tome da su samo crkva i svećenstvo nadležni za crkvena pitanja, a nikako ne laici.

Završetkom ikonoklastičkog pokreta, pobjedom bizantske crkve, otvara se novi period u odnosima bizantske države i crkve. O tom razdoblju govori Runciman u četvrtom poglavlju knjige koje nosi naslov »Radni kompromis: granice carske moći«.

Ovo je doba kada crkva u Bizantu doživljava velik uspon: nakon što joj se stalno smanjivao teritorij na kojem je djelovala, jer je njezina djelatnost dugo bila ograničena samo na bizantsku državu, crkva počinje djelovati u slavenskim državama — u Moravskoj, dođuse nije uspjela, ali je na Balkanu i u Rusiji ostao trajan utjecaj bizantske crkve i kulture.

Runciman misli da teoretski pristup odnosu između crkve i države u Bizantu nije doživio promjene ni u tom razdoblju. Dođuse, on ne negira neke praktične promjene, ali ih naziva »radnim kompromisom«. Po njemu, i dalje je Euzebijeva doktrina ostala teoretskom podlogom za razgraničenje vlasti između crkve i države. On kaže da je patrijarh Fotije svojom dobro vođenom politikom doveo do toga »da je patrijarh po moći bio jednak partner caru«. Ali manje zato što je crkva u

to vrijeme znatno ojačala, nego zato što su njome upravljali sposobni patrijarsi Uistinu, ne može se odreći veličina i sposobnost patrijarsima Nikoli Mistiku i Mihajlu Kerulariju koji su vodili bizantsku crkvu kroz političke intrige nakon godine 900. i oko 1050. Nije za nas najvažnije da li su oni sve svoje zamisli uspjeli i provesti — bitno je da su djelovali ili protiv cara (Nikola Mistik se suprotstavljao četvrtoj, potpuno nezakonitoj ženidbi Lava VI) ili nezavisno od cara (proturimska politika Mihajla Kerularija koja caru nije po volji jedan je od uzroka crkvenog raskola 1054). Time su oni dokazali da je crkva gotovo nezavisni činilac u političkom životu Bizanta. Ako bi car smijenio patrijarha, njegova bi pobjeda bila privremena, crkva je izborila sve očitiju dugoročnu pobjedu. Ipak, vlast patrijarha ograničavalo je javno mnijenje. Kako su mase u ovo vrijeme bile protiv careva upletanja u crkvene poslove, tako su se, primjećuje Runciman, protivile i suviše velikom utjecaju patrijarha. Karijera Mihajla Kerularija pokazala je snagu, ali i granice patrijarhove moći.

S odlaskom Mihajla Kerularija 1058. završava i četvrto poglavlje Runcimanove knjige. Peto je poglavlje naslovljeno »Monasi i narod: opozicija dvoru i hijerarhiji«. Autor priča povijest pokreta »koji nalazimo s vremena na vrijeme kao političko-religioznu stranku zasnovanu na podršci manastira«. Ta se stranka, konstatira Runciman, potpuno formirala za vrijeme složnog istupanja manastira u doba ikonoklastičke krize. Međutim, počeci njezina formiranja mogu se nazrijeti još u četvrtom stoljeću, pa čak i prije. Naime, kršćanstvo se u ranobizantsko doba vrlo jasno dijelilo na dvije struje: viši su ga slojevi prihvaćali jer se ono podudaralo s njihovim filozofsko-etičkim nazorima, a niži su mu se slojevi priklanjali jer su se u kršćanstvo inkorporirali razni stari poganski kultovi ili su barem imali na rano kršćanstvo jak utjecaj. Redovnički pokret izrastao je iz religioznog osjećaja nižih, radnih slojeva, te je često poistovećivao svoje interese sa interesima naroda.

Opozicija koju su tvorili monaški pokret i narodno mišljenje, nije bila uperena protiv institucije cara ili patrijarha, zaključuje pisac, već je uvijek štitiла svetost te uloge i borila se protiv ličnosti koja nije svojim ponašanjem dokazala da taj sveti položaj i zaslužuje.

Manastiri u Bizantu dobivaju na važnosti u sedmom stoljeću kada najedanput nestaju dvorski historičari, a zapisivanje povijesti ostaje na brizi manastirskim kroničarima. Ipak, manastirska kultura nije visokointelektualna, ona izražava nazore nižih slojeva i pravoslavnog stanovništva, fanatično zagovara nezavisnost crkve i strogo odvajanje crkvenih od državnih poslova, podržava kult ikona i mnogo kasnije hesihastički pokret propagirajući misticizam — nedokučivost spoznaja, a ipak vrlo lako shvatljivo i prihvatljivo učenje za šire narodne mase.

Manastiri u Bizantu doživljavaju svoj neprekidni uspon: njihova moć raste s povećanjem manastirskih imanja i dobivanjem imuniteta. Taj je trend vidljiv već u devetom, a pogotovo u desetom stoljeću kada pojedini carevi pokušavaju zaustaviti proces širenja crkvenih posjeda. To im nikako nije moglo uspjeti, zaključuje Runciman, jer se svjetovnim feudalcima zemlja mogla oduzeti vrlo lako — jednostavno se konfiscirala, ali je s crkvom bilo mnogo teže, ona je bila vrlo jaka, narodno mnijenje pristajalo je uz nju, pa je jedini način oduzimanja posjeda bilo dodjeljivanje haristikija, što je samo novi izraz za konfiskaciju — crkvi se posjed oduzimaо i davaо laiku u proniju. Međutim, unatoč svim mjerama koje je centralna vlast provodila, broj manastira, crkava i redovnika, te opseg njihovih posjeda samo je rastao. Oni su u Carigradu bili najbrojniji, tu su obavljali i različite korisne poslove: brinuli se o sirotinji, o naobrazbi, ali je njihova nazočnost u provinciji bila samo negativna — veličina crkvenih posjeda i broj parika na njima isključenih iz bilo kakvih državnih obveza bila je važan faktor u postupnoj razgradnji bizantske države.

Invazija Turaka Seldžuka u Maloj Aziji potkraj 11. st. uništila je tamošnje manastire ili ih potpuno odrezala od centralne vlasti. Redovnici su masovno bježali na zapad, punili stare i pokušavali osnivati nove manastire. I na kraju, Runciman smatra da se velike teškoće u 12. st. ne odražavaju negativno na moć manastira. Naprotiv, utjecaj manastira sve je veći.

Mislim da Runciman pri kraju ovog poglavlja pretjerano pojednostavnjuje kad prikazuje utjecaj monaškog pokreta na vlast i na patrijarha kao potpuno formalan odnos — da li je ovaj ili onaj patrijarh bio redovnik ili ne, što je učinio za redovništvo ili protiv njega. Jasno je da utjecaj redovništva jača. Zahvaljujući u mnogome i redovnicima, od križarskih ratova dalje, Bizantinci su postali fanatici pravoslavlja, suprotstavljajući se bilo kakvom kompromisu, eventualnoj uniji između dviju kršćanskih crkava.

Runciman završava poglavlje o redovnicima u Bizantu s godinom 1185. i padom Andronika Komnena, te ga zaključuje ovim riječima: »Monaška stranka još je bila i ostat će bitan faktor u bizantskom životu.«

Šesto, posljednje poglavlje počinje opisom stanja u Bizantu oko 1200, neposredno pred prvi pad Carigrada, a nastavlja s njegovim padom i stanjem u njemu za vrijeme latinske vlasti. Od tog vremena Bizant je gotovo nevažna država u evropskim okvirima — car vlada vrlo malom državom, patuljkom u usporedbi sa stanjem oko g. 1000. Prihodi su mu gotovo deset puta manji nego prije, a i u takvoj maloj državi vlast mu ograničavaju brojna svjetovna i crkvena imanja koja su dobila djelomičan ili potpun imunitet. Teško je govoriti o odnosu cara i patrijarha u minijaturnoj državi koja, formalno, ima pretenzije na ovosvjetsku dominaciju.

Runciman se, ipak, i u zadnjem poglavlju drži svoje provjerene metode kazivanja; uvodi nas u političke igre i borbu za komadiće vlasti u carstvu Paleologa.

Najzanimljivija epizoda iz tog doba je klečanje Mihajla VIII pred patrijarhom — morao se pokajati jer je oslijepio svog štićenika, mladog cara dječaka Ivana Laskarisa.

Isti car, Mihajlo VIII, zaključio je s papom sporazum o uniji crkava, ali taj ugovor, kao i svi ostali koji su slijedili do pada Carigrada, bili su u crkvenim krugovima i narodu najodlučnije odbačeni, iako su bili prijeka politička potreba.

Odnos cara i patrijarha nije se ni u posljednja stoljeća postojanja Bizanta izmijenio. Patrijarh je, kao i car, izgubio mnogo od svoje vlasti jer su se vlasnici pojedinih crkvenih imanja ponašali sve samostalnije.

Na posljednjih nekoliko stranica Runciman je sintetizirao neke svoje stavove, ali i unio mnogo novih pogleda na pojedina pitanja. Međutim, u želji da sažme cijelu bizantsku povijest u jednu ili dvije rečenice, on ponekad griješi. Takve tvrdnje, koje imaju očiglednu žurnalističku notu, često su odviše pojednostavnjene:

»Bizantsko je Carstvo trajalo jedanaest stoljeća, a većina njih bila su stoljeća propadanja.« Nije jasno — kakvo propadanje? Političko, vojno, ekonomsko, kulturno? U povijesti Bizanta nije bilo nijednog dužeg razdoblja u kojem bi ove značajke povijesnog razvoja bile sve zajedno u procvatu ili u propadanju. Nije li to samo nekritičko usvajanje poznate Gibbonove teze izrečene već u naslovu njegove knjige »Propadanje i pad Rimskog Carstva«?

»Bizant je bio vrlo često krivo prikazivan kao statično društvo. No, ono nije bilo statično. Umjetnosti i znanosti su napredovale, iako je tempo ponekad bio spor. Prilagođavala se uprava s vremena na vrijeme da odgovara promijenjenim prilikama. Ali, Carstvo je bilo konzervativno u pravom smislu riječi. Bizantinci su vjerovali da je njihova dužnost i privilegij očuvati velike civilizacije prošlosti,

grčku i rimsku čiji su bili nasljednici, prožeti kršćanskim duhom.² Čini se da je Runciman opet mislio na formalnu stranu problema. Tradicionalno, bizantski car je rimski car, Bizantinci se uvijek nazivaju samo Rimljani³ i nikako drugačije, državna tradicija s pravom vuče korijene iz grčke i rimske povijesti, ali to isto vrijedi i za druge srednjovjekovne države. I one su željele u povijesti naći opravdanje i dokaz postojanja te su pokušavale utvrditi što dužu tradiciju svoje državnosti i samostalnosti.

Možda su autoru Bizantinci »najkonzervativniji«⁴ zato što je njihova tradicija najduža ili što se po bizantskom sustavu hijerarhije država na samom vrhu nalazi car u Konstantinopolu, predstavnik univerzalnog carstva kojem su, idealno, podređene sve druge države. Takvi su se nazori o hijerarhiji država očuvali kroz čitavu bizantsku povijest, bez obzira kakvu je moć Bizant posjedovao u datom trenutku.

»Unatoč pokušajima ljudi kao Focije ili Mihajlo Kerularije, patrijarh je bio podređen caru⁴ [...] ali, bez obzira na sve pokušaje, patrijarh nikada nije uspio dokinuti Euzebijevu doktrinu [...] jedanaest stoljeća, od vremena Konstantina I do Konstantina XI, teokratsko ustrojstvo kršćanskog Rimskog Carstva bilo je u bitnim crtama nepromijenjeno. Nijedna druga struktura u cijeloj povijesti kršćanske ere nije trajala tako dugo.«⁵

Vrlo se lako može naslutiti i iz ovih citata, da je Runciman možda i nesvjesno pod utjecajem prvih istraživača bizantske povijesti, još iz doba prosvjetiteljstva, koji su mislili da je društvo Bizanta bilo potpuno statično. Daleke odjeke toga zastarjelog shvaćanja nalazimo i ovdje, jer se Euzebijeva doktrina, tzv. teorija »cezaropapizma«, proteže na cijelu bizantsku povijest. Gledajući vrlo usko, na teokraciju kao odnos cara i patrijarha, može se reći da je doista odnos snaga ostao nepromijenjen. Tijekom 1100 godina povijesti Bizanta uistinu ne pronalazimo, u globalu gledano, puno više različitih situacija: car je jači od patrijarha i diktira mu ponašanje, patrijarh je u jednom trenutku snažniji, primorava cara na ustupke i vodi samostalnu politiku ili car i patrijarh rade zajedno, složno provodeći zacrtanu politiku — »consonantia«. Svaka se situacija, u principu, može smjestiti s manjim odstupanjima u jednu od ove tri formule.

Mislim da Runciman suviše ističe one trenutke kada su car i patrijarh u sporu. Doduše, ti trenuci odskoču po svojoj zanimljivosti od »mirnih perioda«, ali za bizantsku povijest moramo konstatirati da je »consonantia«⁶ mnogo duže trajala negoli svade. U srednjovjekovnom periodu bizantske države, negdje od sedmog stoljeća, polako dolazi do ravnoteže snaga i usuglašavanja između crkve i države. U samoj teoretskoj postavci problema o odnosu crkve i države ne postoji neki antagonizam. Kršćanski car djeluje u interesu napretka kršćanstva, patrijarh u interesu napretka kršćanske države. Vladari u Bizantu zapravo su i car i patrijarh.

Sama podjela vlasti između cara i patrijarha nije i najvažniji aspekt teokracije. Važno je kakav je karakter vlasti, u kakvoj državi — da li u Justinijanovom, strogo centraliziranom Bizantu, ili Bizantu Paleologa, bitno smanjenom, rastrzanom ratovima, usitnjenom mnogobrojnim feudalnim i manastirskim posjedima.

² Runciman, 161.

³ Smatram da bi se ime Rimljani s grčkog jezika — *Ρωμαίοι* — trebalo prevoditi doslovno, u skladu sa svojim značenjem, tj. — Rimljani. Umjetna distinkcija napravljena prevođenjem *Ρωμαίοι* kao Romeji, da bi se Bizantinci razlikovali od »pravih«⁷ Rimljana, historiografska je konstrukcija i ne čini mi se opravdanom. Usp., na primjer, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I—IV, gdje se konsekventno govori o »Romejima«.

⁴ Runciman, n. d., 163.

⁵ N. d., 164.

Štoviše iako se formalno ingerencije cara i patrijarha bitno ne mijenjaju u jedanaest stoljeća bizantske povijesti, jasno je da se društvo ipak mijenja i da se iz osnova izmijenila također djelatnost cara i patrijarha.

Ipak, u odnosima cara i patrijarha možemo razlučiti dvije vrlo jasno odijeljene epohe. U prvom razdoblju, negdje do kraja 6. st. car ima gotovo neograničenu vlast nad crkvom — to je zapravo odnos baziran još na antičkim uzorima.

Sedmo stoljeće donosi značajnu promjenu — srednjovjekovni nazor o samostalnosti crkve počinje se javljati i u bizantskoj crkvi. Ta samostalnost postaje izrazitija u 9. i 10. st., nakon ikonoklastičkih borbi. Naime, u doba raspri oko ikona carevi ikonoborci pokušavali su opet potčiniti crkvu svojim interesima. To im je samo privremeno uspjelo.

Samostalnost crkve, odlučivanje o svim crkvenim pitanjima unutar svećeničke hijerarhije održala se, pa čak se i javljala sve izrazitije i u kasnijem razvitku Bizanta, sve do njegove propasti.

Mislim da je upravo sedmo stoljeće bilo presudno u odnosima crkve i države u Bizantu, ono je odredilo u grubim crtama te odnose ne samo u Bizantu već i u drugim zemljama pod utjecajem Bizanta. Usudio bih se pokušati da istaknem osnovne uzroke koji su utjecali na ovu promjenu odnosa:

1. Izuzetno teško stanje u Carstvu u doba cara Heraklija nameće provođenje reformi kojima je cilj učvršćenje i spas države. Takva situacija, permanentno ratno stanje, obvezuje sve podanike na slogu i odricanje. Tada patrijarh dobiva veća ovlaštenja, on i car usuglašavaju svoju politiku, i u tom trenutku patrijarh je gotovo isto toliko važan kao i car. Naime, Heraklije sve svoje ratove vodi pod parolom rata protiv nevjernika, kao Sveti rat. Te je ratove, uostalom, crkva i novčano pomogla jer je carska blagajna bila potpuno prazna. Vjerski je fanatizam bio jedan od glavnih poticaja za odlazak u borbu.

2. Carigradski patrijarh ostao je jedini patrijarh — aleksandrijski i antiohijski su se izgubili u arapskim osvajanjima, a veze su s Rimom osiabile. Patrijarh u Carigradu sada jedini uređuje odnose sa carem. Nakon Šestog sabora pravoslavne crkve 680/1. patrijarh ima iza sebe i jedinstvenu crkvu, jer tada potpuno prestaju raspre o Kristovoj naravi.

3. Euzebijevska doktrina mogla je vrijediti u kozmopolitskom carstvu u kojem je egzistencija crkve ovisila prvenstveno o naklonosti cara i uskog kruga ljudi oko njega, ali kada se Bizant smanjio, postao grčko i pravoslavno carstvo, a kršćanstvo se učvrstilo kao neprijeporni sustav mišljenja i govorenja, car je i svoju vlast morao prilagođavati interesima crkve ili ih barem otvoreno ne ugrožavati.

4. S vremenom se crkva sve više institucionalizira — jača njezina materijalna osnovica, njezina hijerarhija, pa i samosvijest.

5. Daljnje osvješćivanje i osamostaljivanje crkve u kasnijem razvitku, za nekoliko stotina godina, mogu se pratiti zajedno s procesom feudalizacije, koja kasni za osvješćivanjem, ali u praksi najbolje pokazuje da su crkva i njeni posjedi samostalni, čak i država u državi.

6. Svijest o samostalnosti crkve produkt je čitavog niza faktora u razvoju srednjovjekovnog društva i kršćanstva. Dogma o nezavisnosti crkve od države, o njezinom odvojenom i nesmetanom životu jedno je od važnih obilježja srednjeg vijeka.

Na kraju, opet bih se vratio na prikaz Runcimanove knjige, koji svakako ne bi bio potpun ako ne bismo ocijenili i metodu kojom je pisana.

Runcimanov pristup u ovoj je knjizi većim dijelom pripovjedački, a ne analitički. Njegove generalizacije i mišljenja često su dani u obliku kratkih sentenci, koje obično ne obuhvaćaju potpuno složenu problematiku. Te kratke generalizacije ponajviše zamjenjuju citiranje izvora i mišljenja drugih historičara kojih u knjizi ima neobično malo.

Vjerojatno to proizlazi iz načina na koji je knjiga nastala: na osnovi niza predavanja. Očito je da autor nije mogao ili nije htio toliko raditi na produbljavanju predavanja, koliko je potrebno da bi se dobila vrijednost adekvatna istraživačkom radu koji može biti tiskan u knjizi.

Čini se da je Runcimanu bilo veoma stalo da pokaže kako je historičareva zadaća poredati političke događaje kronološkim slijedom te objasniti međusobne odnose i mišljenja nekoliko ljudi koji su imali veći utjecaj u tim zbivanjima. Tek ponekad skida i »veo tajne« s nekih događaja, potpunije i dublje prikazujući unutrašnje porive pojedinih ličnosti.

Koliko god cijenimo Runcimana kao vrsnog historičara treba zaključiti da »Bizantska teokracija« nije djelo na razini autorove reputacije kao znanstvenika. Na dva bitna pitanja: »kakva je bila bizantska teokracija?« i »zašto je postala baš takva bizantska teokracija?« njegova knjiga nije mogla dati zadovoljavajući odgovor.

Ivo Goldstein

ISTORIKI-SLAVISTY MOSKOVSKOGO UNIVERSITETA, Moskva 19

Prošle godine je u Moskvi objavljen zbornik u čast 40. godišnjice Katedre za povijest Južnih i Zapadnih Slavena na Historijskom fakultetu Moskovskog univerziteta. Riječ je o informativno-dokumentarnom zborniku, neke vrste jubilarnoj spomenici koju je spomenuta katedra izdala. Iz zbornika saznajemo da je na Historijskom fakultetu Moskovskog univerziteta započelo specijalizirano izučavanje povijesti inozemnih Slavena (Južnih: Bugara i Jugoslavena, te Zapadnih: Poljaka i Čehoslovaka) tek 1939. kad je prof. dr Vladimir Ivanovič Pičeta¹ organizirao specijalnu katedru. Još uoči i za vrijeme rata na katedri su predavali istaknuti profesori, inostrani i sovjetski, kao poznati češki znanstvenik i društveni radnik Zdeněk Nejedlý (1878—1962), B. D. Grekov, M. N. Tihomirov i N. P. Gracijanski. Od početka se katedra odlikovala plodnim pedagoškim i znanstvenim radom — bila je kovačnica kadrova specijalista za povijest inozemnih Slavena. Na katedri se izučavala i predavala povijest spomenutih naroda od najranijih vremena do današnjih dana. U zborniku su navedeni i sumarni statistički podaci za spomenuto vrijeme. Citamo da je od 1939. do 1979. završilo katedru 880 studenata koji su se specijalizirali kako slijedi: 183 za povijest Bugarske, 243 za povijest Poljske, 233 za povijest Čehoslovačke i 206 za povijest naroda i narodnosti Jugoslavije. Uz povijesne predmete izučavali su se i jezici ovih naroda. Za isto vrijeme završilo je na katedri aspiranturu 101 specijalist, od kojih se 25 specijaliziralo za povijest Jugoslavije. Danas postoje u SSSR-u ove katedre za izučavanje povijesti Južnih i Zapadnih Slavena: katedra historije Južnih i Zapadnih Slavena na Lavovskom

¹ Iz autobiografije V. I. Pičete objavljene u ovom zborniku saznajemo da je rođen 9(22) listopada 1878. u Poltavi, u obitelji predavača Ivana Kristoforoviča Pičete, rođenog u Mostaru (Hercegovina) i da mu je majka bila Ukrajinka. V. I. Pičeta je završio Moskovski univerzitet i kasnije u njemu do svoje smrti predavao. Umro je 1947.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva: Savez povijesnih društava Hrvatske,
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretpiate i narudžbe šalžite na adresu: Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb,
Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 500 din.

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad
SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — rujan, 1982.